

МОВНИЙ ЕТИКЕТ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕПІСТОЛЯРІЇ XVIII СТ.

З'ясовується еволюція формул звертання та інші стилетвірні елементи в композиційній структурі листів XVIII ст. у зв'язку з оновленням літературних норм мови.

The Evolution of Formulae of polite Forms of Address and other style-forming elements in the compositional structure of letters of the XVIII c. under the influence of the development of new literary norm of the Ukrainian language are studied in the article.

Комплексний текстологічний аналіз листування потребує врахування суміжної спрямованості інформації (службово-виробнича та родинно-побутова сфери й інтереси), як і впливів іншої персональної документації (чолобитних, скарг, донесень, протестів тощо) для вияву зрушень у саморозвитку жанру, а також вирізнення суб'єктивних чинників, пов'язаних із вибором вербальних базових елементів формуляру. Актуальність порушеної проблеми дається знаки, не зважаючи на появу дослідження про засоби ввічливості у листах О. Миронюк¹. Насамперед, задля системного аналізу не слід, на наш погляд, ігнорувати подвійний каркас у структурі мовної формули, уживаної для титулування особи, що відображає, з одного боку, офіційно-службове звертання, а з іншого - особисте прохання чи зізнання, сповнене почуттів, переживань, сподівань та передане в паралельній живомовній формулі чи її фрагментах.

Препозиція офіційної формули, як і цільне місце її (у формі Давального відмінка) на конвертному боці листа (де зазначений адресат) витримується послідовно у численних звертаннях: **Мсцѣ пнѣ** Скорупина, мнѣ велце зичливая приятелко! (I, 57480, 1734, арк.70)². Адресат: **Си млсти пнеи** Анастасіи Ширавенѣ Григорієвой Скорупиной<,> моей велце зичливой пріятелцѣ (71 зв.)

Мсцѣ пне Григорій Скоруппа, мнѣ велце **мсцѣ пне** и сердечне коханий племѣннику! (I, 1748, 1736, арк.76). Адресат: **Моєму велце мсцѣвому пну**, сердечне коханому племѣннику, его млости пну Григорію Скоруппѣ, знатному товаришу бунчуковому (Там же). **М(с)цѣ пне писарѣ полковий полтавский, мой велце м(с)цѣвый пне**, сердечный брате и благодѣтель! (I, 57479, 1737,

арк.89). Адресат: Єго млости пну Андрею Рутковскому, писару полковому, моему велце м(с)цѣвому пну коханому брату и благодѣтелю (89 зв.).

Благородний мсцѣ пане Андрей Петровский, ласкавий нам приятелю и наш свату! (Приватні листи, 1738,с.85). Адресат: Благородному єго милости пану Андрею Петровскому, ласкавому нам приятелю и пану свату (Там же). Благородная м(с)цѣ пнѣ обозная полковая переяславская, мне велцѣ мсцѣ пнѣ дядина и добродѣйко! Адресат: Благородной єи млсти пнси Параскевіи Савичовнѣ Симсоновой Сулиминой, обозной полковой переяславской, моеї велце пнѣ дядиной (Там же).

Мсцѣ пнс Лашкевичу, мой ласкавий брате і товаришу! (I, 57479, 1733, арк.28). Адресат: єго мл(с)ти пну Івану Лашкевичу, комисару полковому стародубовскому, моему велце ласкавому брату і товаришу (29 зв.). Останній випадок засвідчує переписку між рівноправними за рангом комісарами - урядниками Лубенського та Стародубського полків. За супідлегливості уживається живомовна ремарка - мой ласкавий добродѣю (I, 57549, 1734, арк. 41-43). Те саме виявляється і в родинному етикеті: Велможный добродію, милостивѣйший батку мій! (ф.229,оп.1, од.зб. 278,1769, арк.19). Хоча нова загальна величальна формула вельможний пане у 70-80-і роки XVIIIст. стає визначальною також у звертанні до батька, що призводить до нашарування в титулатурі: Велможный пане, всемилосердѣйший батку и добродѣю Ныколай Тимофѣевич! (Там же, 1772, арк.85).

Розмивання офіційної формули через укралення побутово-живомовних прикладок у зв'язку з актуалізацією психологічних характеристик для викладу ставлення до адресата спричинилося до переміщення живомовних прикладок у препозицію. Добродѣйко м(с)цѣ панѣ Скорупіна! (I, 57478, 1752, арк.26). Адресат: В м(с) м(с) пнси свать и слуга Афанасій Покорский (Там же).

У препозицію поступово переміщується живомовна формула звертання в цілому: Сердечно коханий племѣннику, мсцѣ пне Скоруппа! (I, 57480, 1737, арк. 78). Адресат: Сердечно коханому племѣннику єго млости пну Григорію Скоруппѣ, знатному бунчуковому товаришу (Там же). Внаслідок цих змін на конвертному боці листа залишається тільки офіційна формула: Сердечний мой добродѣю! Адресат: Г(с)дарю моему Григорію Ігнатієвичу

полковнику прилуцкому его высокородію Галагану (I, 57478, 1752, арк.22 зв.). Пор. ще (брат до брата): Мой сердечний брате Іванъ Яковлевич! (ф.229, оп.1, од.зб.278, 1769, арк.27). Таким чином, диференційне застосування обох частин бінарної формули призвело, в кінцевому рахунку, до вдосконалення рамкової формули звертання до адресата у структурі листа як і доречного використання природної мови. Це сталося спочатку у приватному листуванні, де провідний компонент у живомовній формулі звертання ніби оживав чимдалі активно, переміщуючись у викладову частину листів (частіше - подружніх, інтимних) і заповнюючи часом весь зв'язний текст у витончених формах звертання (серце, серденько тощо).

Заскорузлість офіційної формули відчували навіть священнослужителі, намагаючись її подолати за рахунок використання влучних народних прикладок чи переозвучень аби передати щирі почуття і теплі дружні стосунки. Пор. Велможный гспдн полковник, млстивый хлѣбосоль! (I, 57482, 1763, арк.8). Так звертається єпископ переяславський Гервасій з приводу вельможного запиту Якіма Сулими на дозвіл звінчати вихрищену єврейку-сирітку за двірського парубка. З'являються образні (замість термінів) визначення в авторських звертаннях до шанованих осіб: Блгородному его млсти пну Стефану Скоропадському Шираю, знаменитому (замість правильного знатному - В.Г.) в Войску Запорозьком товаришу, моему великому добродѣвѣ належит подати (I, 57478, 1714, 2 зв.). Не потребують коментування перспективні комплексно-гоноративи у живомовних формулах звертання, в основу яких лягли назви спорідненості та свояцтва (типу *Наймилший мой сину пне Феодоре!* - від матері) (I, 57480, 1720, арк.10). *Милый мой сестренче, пне сотнику полковий переяславский* - звернення П. Полуботка до свого племінника (I, 57480, 1720, арк.12). *Моя милостивая цятусю і добродѣйко* - лист племінника І.Обідовського до тітки (I, 57480, 1720, арк.14). *Сердечний швагре, брате и коханій благодѣтель мсцѣ* пне Алексѣй Симонтовській і *друже старий мой!* (I, 57480, 1733, арк.62). *Мѣлостивая мнѣ матко-добродѣйко!* - лист Ф. Сулими до своєї матері (I, 57480, 1725, арк.25). Гібридні гоноративи ґрунтувалися через включення книжних компонентів у живомовні формули, що видаються провідними: *Моя мсцѣ добродѣйко!* (Лист І. Обідовського до тітки, I, 57478, 1723р.), *Добродѣйко мсцѣ панѣ* Скорупіна! (Лист до Є.Сулими, там же, арк.26).

Прикінцева формула для самовідрекомендування адресанта упродовж XVIII ст. ґрунтувалася на апелятивах *приятель-слуга*, серед яких останній превалує з усталеними означеннями (*вѣрний - покорний*) чи без них, але неодмінно у зв'язку із присвійними займенниково-іменниковими конструкціями, що передають визнання честі, поваги до адресата: *Вм пна покорний слуга* (бунчуковий товариш В.Д. Райча у листі до знатного бунчукового товариша Гр. Скорупи (I, 57480, 1737, арк.80). *Велможности вашей слуга* Анисим Александровичъ (господар економ до дружини переяславського полковника (I, 57480, 1754, арк.179). *Вмсти зичливий пртель* (полтавський полковник до полкового писаря А. Рутковського (I, 57480, 1737, арк.98). *Вашей велможности покорний слуга* Гервасій єпскопъ переяславский (I, 57482, 1763, арк.9). Незважаючи на контекстуальну зв'язність, поступово (з другої половини XVIII ст.) поширюється перспективна усамостійнена модель - *Ваш вѣрний слуга*: Ваш високомилстивого г(с)дря моего вѣрний слуга Федор Яскевич (I, 57479, 1756, арк.162). При цьому форми жіночого роду *приятелька - слуга* стосовно шляхтянок не поступаються у вжитку: Вашого блгородія всего добра зичливая и слуга покорная Анна Григорієвна Кулябковна Максимова Турковская (Приватні листи, 1745, с. 109), Вамъ всего добра желателная и покорная слуга Ваша Анастасья Лукашевичова (1760, I, 57479, 1760, арк. 182-183, Лист до сестри). Формула самовідрекомендування у родинних листах чимдалі видозмінюється, спрощуючись до зазначення спорідненості (передусім в листуванні з дітьми). Пор. Приклади: Вашого високоблагородія всезичливий дядя и слуга Данило Покорский.— Павловка, 1756 (I, 57980, арк. 191). *Вм(с) пну сердечне коханому племѣннику щирозичливый [й] дядя* Іванъ Миклашевский (I, 57480, 1736, арк. 76 зв.)

Спадкоємні традиції у формулярі української епістолярії простежуються у викладовій частині листа. Як і зараз, у XVIII ст. оповіщувальна формула про одержання листа від адресата зі стислим викладом змісту є зачином після звертання до нього. Вона цілком сформована: *Мсцѣ пне писару полковій стародубовській, мой зичливий приятелю!*

Лист от в мс <:> м(с)цѣ пне, поєврія 23 д. з Почєпа отпущенній, получила сєго ж ноєврія 28 д., в которомъ пишєш... (I, 57480, 1727, арк.33).

Благородний мосцѣ пане Андрей Петровский, ласкавий нам приятелю и пане свату! *Лист, писанный от вашмосцѣ пана получила* 10 генвара, в котором...(1738 р. - Приватні листи, с.85). Мотивувальна формула написання листа пов'язана з викладом певних обставин звертання автора: *Добродѣю мой Алексѣй Тихонович! Нужда моя позвала к вам нарочно написати...* (I, 57479, 1761, арк. 18зв.). Часом її заступає формула вдячності за надані послуги, сприяння в чомусь: *Милостивий мой добродѣю!* *Вдячень сей Вашей милости естемъ...*, *поневажь мене, бѣдного сироти, не забуваете. Боже Васъ благослови!* (I, 57480, 1723, арк. 19—19 зв. – лист I. Обідовського до свого дядька).

Формула привітання зі святами ґрунтується як і тепер на провідному компоненті *поздоровляю*: Благородний мсцѣ пне Лашкевич, мнѣ велце особливий добродѣю! Новозачатым нынѣ годомъ *поздоровляю* вашцѣ паней и любезныи дѣти новым обогатить здравієм, щастієм и вашим благополучієм на множество лѣтъ, всеусердно желаю (I, 57479, 1735, арк.84). Паралельна формула з опорним компонентом *Дай Боже* + інфінітив виявляється ще залежною на письмі: *Дай Боже* щасливе Рождества Хва дочекати! Того зичливе желаєм (I, 57478, 1714, арк.8). Кінцева формула побажання здоров'я, щастя і загального благополуччя увиразнюється у вільному її викладі від першої особи: *Зичу во всем щасливого и благополучного здравия вашецѣ мсцѣ пану зо всѣм благородним домом* (I, 57480, 1729, арк.37). Сучасний фрагмент побажання "*Всього доброго*" (>"на все добре!") виявляється у формі *всього добра*, де другий компонент виступає у формі вихідного нечленного (іменного) прикметника: В м(с) м(с) пну *всього добра* зичливий пртел и сват полковникъ Кочубей. 1730 иуня 8 д.Жуки. У цьому зв'язку при побажанні всілякої злагоди та успіхів не бракує й ритмізованих спонукальних формул, джерелом яких було живе народне мовлення, як-от: А Вы на их, чатовниковъ, *не сподѣвайтесь, якъ вамъ богъ поможетъ, управляйтесь* (I, 47479, 1743, арк.107зв.)

Після викладу подій, розповіді неодмінно з'являється формула ввічливого прохання (щось учинити, вдіяти чи просто приїхати в гості), з визначальним дієслівним центром у 1 особі (I, 57479, 1701, арк.186). О томъ я добродѣйки *прошу*: яви свою материнскую любов (I, 57480, 1723, арк.17 зв.). О що тижъ *просилемъ* в мсти добродѣя, о сие *и тепер прошу*, вусѣмдесят и пять таярей

битих изволе тижь чрез пана Смешкала одислати Бергеровѣ, купцу вроцлавскому (I, 57480, арк.27). *Прошу* за тоє не порочить мене (I, 57479, 1743, арк.109). Для того Вашего високоблагородія *прошу, як приятель, по-приятельски* и обходится... (I, 57480, 1756, арк.189). *Я Прошу* Вас приеха(т) ко мнѣ в Демянку, яко къ родной своей сестрѣ (I, 57479, 1760, арк.182 зв.).

Чемне прохання передається перспективними формулами - *прошу не отмовити*, Христа ради буди милостива (I, 57481, 1722, арк.108,) *покорно прошу* (I, 57479, 1761, арк.186), смѣю просити в добродѣя о позичене денег и виплачене долгу моего (I, 57480, 1722, арк.17). Пор. ще паралельну витончену опосередковану формулу сподівання із базовим компонентом *надѣюсь, маю надѣю*: *Я великую надѣю маю в ласцѣ в мл пана* милого мого дядка и добродѣя и в материнской любвѣ ся милости добродѣйки пнѣ цятусѣ (звернення племінника І.Обідовського до Сулимової родини з проханням допомогти грішми для продовження навчання у місті Вроцлаві). Да обидимий вамъ, *надѣюсь*, что посрамлень будетъ - Лист бунчучного генерального Семена Галецького з Санктпетербурга (I, 57479, 1734, арк.30). Більш нейтральна описова формула прохання ґрунтується на використанні спонукального дієслова *чинити* (та синонімів), що конкретизується у складному реченні з допустово-причиновими (наслідковими) семантичними відношеннями, яке пов'язується безпосередньо із формулою звертання до адресата: Намъ велце ласкавій мл(с)ти пане Стефан Ширай а особливій благодетель нашъ! Не важтесь и не чинѣте намъ того, а когда хотите, то ми продамо вамъ поцѣнне, як у торги ведеться, а сами не берѣте, жебы намъ не съ кривдою было (I, 57478, 1714, арк. 6).

Побажання доброї дороги для гостей, рідних виявляється в усталеному перспективному мовному кліше: *Щасливого повороту* всти пну вь Вѣнцію (I, 52519, 1717р.).

Нарешті, слід звернути увагу на широке вживання такої важливої етикетної формули у листуванні, як позначка P.S. (лат. *post scriptum*) для побічного зауваження, застереження, побажання, що додається наприкінці листа за давньою європейською традицією. P.S. А любезнѣйшому братови моему, его мл пну Іоанну и милой єи женѣ, моеї коханої пнѣ братової, особливе кланяюся (лист Сулими Ф. до матері - I, 57480, 1725, 29 зв.) P.S. При писмѣ вашемъ получила я карту, в которой нѣякогося трактаменту требуете от мене за

прибутієм вашим въ Городище (лист Анастасії Савич до чоловіка, I, 57474, 1753, арк. 154зв.).

Дещо спрощено викладає, на нашу думку, у своєму дослідженні О. Миронюк³ історію слова *товариш* у значенні гоноратива, поруч із пан (і відповідно товариство-панство). Не слід ігнорувати, на наш погляд, значення української (повторюємо, власне української) інновації XVIII ст., що з'явилася через перехід військового терміна у загальномовний словник. Як ми вже відзначали⁴, у староукраїнській мові слово *товаришъ* у своїх витоках означало перше військове звання в козаків: член *товариства войскового*, досвідчений (бувалий у походах) із числа *радовихъ козаковъ* (Л. Гр., XVII, 246). Молоді воїни, що пройшли певні випробування, готуючись до посвяти в козацтво звалися *молодиками* (а точніше - *молодцями*): *Молодиков*, которые при товариству полку Вашей милости служили, и вже могут быти взяты за *товаришовъ*, можеш в.м. упевнити ласкою нашою (АЗР, 1684, V, 176).

Широкий семантичний спектр слова *товаришъ* у XVIII ст. (член ватаги, загону; супідрядник (за наймом, господарським контрактом і т.ін.), загалом, спільник у будь-якій справі, виправі, урядовій діяльності) - не випадковий, і до того ж доповнюється історичним фактом запровадження за гетьмана Мазепи звання *значковий (знатний) товаришъ войсковий* на означення привілейованої касти козацтва, підвладної особі гетьмана, викликав до життя супротивне найменування - *радовий козакъ* (за спільних виступів українського воїнства в організаційній структурі царської армії).

Уже в першій половині XVIII ст. виявляємо початки переміщення до класу гоноративів назви *товаришъ*, яка реалізує виразний ще лексико-семантичний варіант "співучасник по службі, колега". Йдеться про листування поміж рівними за рангом урядниками, наприклад, комісарами різних полків: Мсцѣ пне Лашкевичу, мой ласковый брате і товаришу! Для поездки сотною в полк Лубенский к о(т)дачи порцій и рацѣи на по(л)к Волуйский лантмилицкій комисаровъ соте(н)них з грошми еще и понинѣ в Новгородку нѣ одного, кромѣ соте(н)ного почепского, не имѣется. Також и козаковъ чотири з сотнѣ Почеповской хоча й имѣется тепер при мнѣ, то(л)ко весма худи конѣ (I, 57479, 1733, арк.28-29). Адресат: Вмл. Пну мнѣ ласкавому брату и товаришу добра всего желающий комисар полковый стародубовский Иванъ Мовчанъ. 1733

году декабрь 17д. Новгородок. Натомість *товариство* на означення козацької спільноти (на рівні сотні, полку, війська запорозького) лишалося загальним визначенням козацького воїнства, підлеглого вожакам (старшині, генералітету, гетьманові), що й уможливило лише перегодом розширене переносне вживання цього українського військового терміна на означення співучасників ("однокашників") по команді, службі, чинних офіційних акціях тощо. Іншими словами, це й спричинилося (вже після ліквідації козацтва в Україні) до остаточної детермінологізації назв *товаришъ* (*товариство*) й уживання їх у гоноративній функції. Хоча підоснова такого переходу давня. В опублікованому тексті В. Перетца острозького перекладу „Тестаменту в Христѣ побожного и славного монархи свѣта Василя Цесара кгрецкого до сына своего... Льва Филозофа” (1607р.) виявляємо вже вислови: *о товаришоохъ вѣрнихъ, о правдивихъ товаришоохъ*, де йдеться загалом про спільників⁵, а в українському перекладі XVIIст. З російського тексту 1600 року „Ніла, епископа и мученика главы поучительные” маємо й *товариство* в абстрактному значенні „спілка, дружба”, пор: *священіковъ всѣхъ вобець шануй, а толко з добрыми товариство мѣвай*⁶. Гоноратив *панство* видається не природним в сучасній українській мові через брак зв'язку з історією життя широких верств українського народу (козацької маси, селянства, загалом вільних і поневолених суспільних низів упродовж наступних століть). Отже, його штучне нав'язування у сучасному слововживанні як гоноратива (що не випадково натикається на стилістичний підтекст) позбавлене перспективи.

¹Миронюк О.М. Історія українського мовного етикету (засоби вираження ввічливості). – Автореф. ... канд. філол. наук. – К., 1993; ²Тут і далі рукописи, що використано з фондів Інституту рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського, подані під шифром, де перша (римська) цифра означає відділ, друга (арабська) - номер справи. У документах із фонду 229 ЦДІА у м.Києві зазначається фонд, опис та одиниця зберігання рукопису; ³Миронюк О.М. Зазнач. праця; ⁴Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К., 1983. – С. 498; ⁵Перетц В.Н. Исследования по истории старинной украинской литературы ХVI – ХVII в.в. // Сб. отдела языка и словесности АН СССР. – Т. СІ. – № 2. – С. 51-52; ⁶Там само. – С. 84.

Список умовних скорочень назв джерел

АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссией. – СПб., 1846-1853.

Л.Гр. – Лѣтопись Григорія Грабянки / Комиссия для разбора древних актов.- К., 1854.

Приватні листи – Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. – К., 1987.

Л.Л.Звонська, канд. філол. наук

ФУТУРАЛЬНІСТЬ ТА ВИРАЖЕННЯ МЕТИ В ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ МОВІ

Розгляд категорій на позначення футуральності в системі паратаксисту і гіпотаксисту засвідчує, що синтаксис давньогрецької мови відкритий до передачі об'єктивних зв'язків дійсності, і в обох випадках використовуються форми майбутніх часів, проспективного кон'юнктива та потенційного оптатива.

There is the analysis of future in the parataxis and hypotaxis systems. It shows us, that Greek syntax is opened for transfer of objective connections of the reality. In both cases uses future forms, prospective conjunctive and potential optative.

Згідно із запропонованим О.Ф.Лосевим законом незалежності часів і способів у підрядних речень від відповідних головних речень, можна прийняти твердження, що вони перебувають не у формальній залежності, а лише в залежності від об'єктивної ситуації комунікації¹. Проте не варто уявляти систему грецького синтаксисту, як хаотичне об'єднання розрізнених елементів. Навпаки, всі типи зв'язку ілюструють максимальне наближення мовленевого матеріалу до законів об'єктивної мовної дійсності.

Стосовно моментів витлумачення модального навантаження і впливу різних суб'єктивних чинників на вибір часу і способу присудка, то в багатьох випадках висновки базуються на абстрактній можливості, яка подається як самоочевидність. Принципова припустимість того чи іншого вираження все-таки залишається гіпотезою, яка може бути потенційною, а може бути інфрапотенційною. Це можна продемонструвати на прикладі вираження футуральності в незалежних реченнях та системі гіпотаксисту давньогрецької мови. При цьому способи і часи давньогрецької мови, виражаючи модальність (можливість,